

Piotr Kołpak, Emilia Karpacz

Pracownia Inwentaryzacji i Digitalizacji Zabytków

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

30–069 Kraków, ul. Bernardyńska 3

piotr.kolpak@upjp2.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8601-4811>

emilia.karpacz@upjp2.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9258-882X>

Received: 3.03.2020

Reviewed: 18.05.2020

INWENTARZ NAGROBKÓW I POMNIKÓW NA DAWNYM CMENTARZU W STARYM ŁUPKOWIE (GMINA KOMAŃCZA)

Inventory of tombstones and memorials in the former cemetery in Stary Łupków (District Komańcza)

Abstract: The authors describe tombstones located at the former Greek Catholic cemetery in Stary Łupków. The place is important because of the historical memory of the multiculturalism of the region. After a concise outline of the history of the village and an analysis of artistic forms and the symbolic layer of monuments, an exhaustive description of all preserved graves and tombstones is given.

Key words: Stary Łupków, cemetery, tombstones.

Wprowadzenie

Dawny cmentarz w Starym Łupkowie pozostaje jednym z tych miejsc, które w najwymowniejszy sposób odzwierciedlają wielokulturowe dzieje regionu (o cmentarzach bieszczadzkich zob. np. Holly 2004; Holly 2016). Na powierzchni ok. 1 ha, obok rzymskokatolickich sąsiadów oraz żołnierzy pochowanych w nieoznaczonej kwaterze wojennej, spoczywają grekokatolicy mieszkańcy wsi. Obowiązek ciążyący na historykach i wiążący się z inwentaryzacją nagrobków i pomników cmentarzy na tych terenach powinien wynikać nie tylko z obiektywnych racji naukowych, ale przede wszystkim z potrzeby zachowania pamięci o bogatej i zróżnicowanej kulturze dawnych ziem polskich. Często zapomniane, czasem traktowane wręcz jako niechciane dziedzictwo, cmentarze południowych dekanatów dawnej grekokatolickiej diecezji przemyskiej ulegają postępującej degradacji, a ich pierwotna rola kulturowa (nie mówiąc już o użytkowej) zostaje ograniczona w najlepszym przypadku do funkcji turystycznej. W tym kontekście winny tu wybrzmieć słowa krakowskiego historyka sztuki i konserwatora zabytków Władysława Łuszczkiewicza: „niejeden przedmiot sztuki, niejeden zabytek obyczaju kościelnego pozostał niezrozumiałym dla mieszkańców, którzy dawno o cmentarzu zapomnieli. Ściągają one uwagę badaczy i miłośników sztuki a obowiązkiem ich jest wyjaśnić ważność takich dzieł, wyjawiać pierwotne ich prze-

znaczenie” (Łuszczkiewicz 1898, s. 9). Poniższy inwentarz, poprzedzony zarysem dziejów Łupkowa i omówieniem problematyki artystycznej, został skonstruowany na zmodyfikowanych zasadach wydawniczych pierwszego tomu *Inskrypcji polskich grobów na cmentarzach Podola* (Drelicharz 2004) oraz trzech tomów serii *Inscriptiones funebres in confinio Poloniae et Ucrainae repertae* (Morawiecki 1999; Morawiecki 2004a; Morawiecki 2004b). Inwentaryzację przeprowadzono 9 maja 2019 roku.

Rys historyczny Łupkowa

Łupków był niewielką miejscowością położoną na terenie dzisiejszej gminy Komańcza (pow. sanocki), na pograniczu Beskidu Niskiego i Bieszczadów Zachodnich, nad potokiem Smolniczek (dopływ Osławy)¹. Szóstego sierpnia 1526 roku starosta sanocki Mikołaj Wolski pozwolił Olechnie ze Szczawnego i jego bratu Iwaszkowi założyć nową wieś na prawie wołoskim. Osada zlokalizowana na karczunku leśnym, na terenach należących do zamku sanockiego otrzymała nazwę Lubkow (Gruševs'kij 2005, s. 219–221; Fastnacht 1998, s. 133). Wystawca dokumentu nadał zasadzcom m.in. sołectwo obejmujące 6 łanów, młyn, dochody z karczmy, kunicę od dziewcząt opuszczających osadę w celach matrymonialnych, szóstą część danin pańszczyźnianych czy dochody z sadzawki i barci. Aby zachęcić kmieci do osiedlania się w surowym klimacie górskim, nadano im 24 lata wolnizny, czyli przywileju pozwalającego użytkować ziemię bez ponoszenia zwyczajowych danin. Zgodnie z powszechnym zwyczajem dla duchownego opiekującego się cerkwią przeznaczono jeden łan na potrzeby własne i parafii. Akt potwierdził w 1548 roku król Zygmunt August, a ponad sto lat później, w 1652 roku, sołtys Bazyli Łupkowski polecił wpisać go do ksiąg starostwa sanockiego (Gruševs'kij 2005, s. 221).

Parochię prawosławną zorganizowano tu jeszcze przed 1565 rokiem. W 1718 roku drewniana cerkiew greckokatolicka pw. św. Michała Archanioła, wzniesiona na miejscu dzisiejszego cmentarza, zastąpiła najstarszą świątynię łupkowską. Ta cerkiew z kolei została rozebrana przed 1820 rokiem, kiedy rozpoczęto budowę cerkwi w typie wschodniołemkowskim, służącej mieszkańcom do końca drugiej wojny światowej – obiekt konsekrowano jednak dopiero w 1858 roku (Kryciński 2005, s. 167).

Specyfiką wsi karpackich tego rejonu było utrzymywanie z woli władców wójtów wywodzących się z rodzin o wołoskim pochodzeniu. Wójtostwa te zwano wówczas kniaźstwami – od określenia wołoskich popów. Lustrator dóbr królew-

¹ Obecna miejscowość Nowy Łupków jest zlokalizowana na północny wschód od Łupkowa (zwanego, dla odróżnienia od nowej osady, Starym Łupkowem) i miała swoje początki pod koniec XIX wieku, jako wieś zamieszkała przez pracowników leśnych oraz obsługę nowo założonej stacji kolejowej Nowy Łupków, łączącej kolej galicyjską z kolejką wąskotorową z Cisnej.

skich z 1764 roku wspominał, że „ci popi [...], lasy wyrębiając, gruntów dobywali i one sami osiadli kraj, odkrywszy i rozprzestrzeniwszy na łany kniaźstwa za przywilejami podzielone i od lat kilkuset successorom od tychże kniaziów pochodzącym zawsze nadawane, ale pokolenia już dawno zeszyły i żadnej z tej krwi nie masz osoby” (Stadnicki 1848, s. 81). Wołoscy wójtowie często przyjmowali nazwiska od nazw miejscowości, stąd w XVII i XVIII wieku, w gronie drobnej szlachty sanockiej, można odnaleźć Łupkowskich z Łupkowa (Bajda 2017, s. 27, 80). Po pierwszym rozbiorze i włączeniu tych terenów do cesarstwa habsburskiego, 28 stycznia 1773 roku, uniwersałem komisarza rządowego, okoliczne dobra królewskie przeniesiono na własność monarchy oraz rządu austriackiego (Inglot 1934, s. 179–198).

W związku z kosztami ponoszonymi przez państwo w czasach wojen zdecydowano o częściowej wyprzedaży ziem zasilających skarb państwa. Łupków z Wołą Michową i Smolnikiem nabył w 1819 roku, za nieco ponad 4700 złotych, Jan Ławrowski – kanonik greckokatolickiej kapituły w Przemyślu, wcześniej profesor Uniwersytetu Lwowskiego, urodzony w 1773 roku w Terce koło Wołkowyi (Stępień 2006; Stępień 2011). W 1843 roku Ławrowski przekazał kompleks wsi kapitule przemyskiej na utrzymanie scholastyka oraz na wspieranie finansowe wdów i sierot po popach greckokatolickich. Jednocześnie obok majątku pańskiego (a następnie kapitulnego) większą część Łupkowa zajmowali potomkowie wójtów. Trzymali w swoich rękach dziedziczne dobra skupione w 22 zagrodach, a ich nazwiska można spotkać na tutejszym cmentarzu (np. Kirowie). W drugiej połowie XIX wieku mieli oni poważne problemy z kapitułą greckokatolicką, której członkowie bezprawnie żądali od chłopskich wójtów uiszczenia rzekomo zaległych czynszów, nazywając ich przy tym pogardliwie „tymi szlachcicami łupkowskimi” – *dieser Łupkower Schlachcicen* (Inglot 1934, s. 190). W sierpniu 1872 roku wykonano częściową egzekucję roszczeń kapitulnych. Wydarzenie to gorzko opisywał przed starostą sanockim jeden z potomków wójtowskich: „zjechała na miejsce komisja, zasekwestrowała nasze bydło i budynki, 50 sztuk bydła sprzedano w drodze licytacji w Baligrodzie, a resztę pieniędzy kapitule należnych złożyliśmy gotówką. [...]. My tych wyroków nie uznajemy [...], bo te grunta wójtostwa są nasze z dziada pradziada od niepamiętnych czasów” (Inglot 1934, s. 190–191). Sprawa ciągnęła się aż do 1933 roku, kiedy sąd grodzki w Przemyślu uznał zadłużenie potomków wójtów łupkowskich za umorzone.

W grudniu 1872 roku oddano do użytku Pierwszą Węgiersko-Galicyską Kolej Żelazną (*Erste Ungarisch-Galizische Eisenbahn*). Inwestycja o niebagatelnym znaczeniu strategicznym miała połączyć Budapeszt z Przemyślem i Lwowem. Stacja w Łupkowie, jako przystanek przygraniczny, odgrywała ważną rolę, choć sam tunel łupkowski, liczący 421 m, otworzono dopiero 30 maja 1874 roku (Wesołkin 2011, s. 80). Wkrótce po wybudowaniu stacji powstała osada kolejarska w miejscu obecnego Nowego Łupkowa. Na cmentarzu odnaleźć można plakietkę z grobu

naczelnika stacji Adolfa Golingera oraz nagrobek Józefy Wołosieckiej, małżonki innego naczelnika, Lamberta Wołosieckiego. W 1895 roku doprowadzono tu też kolej wąskotorową, dowożącą drewno z okolic Cisnej (Wesołkin 2011, s. 82). Przeladowywano je w Łupkowie na kolej normalnotorową, a następnie wysyłano w głąb cesarstwa. W czasie pierwszej wojny światowej dostarczano tędy zaopatrzenie do oblężonej Twierdzy Przemyśl – z tego powodu wycofujące się w 1915 roku wojska rosyjskie wysadziły tunel w powietrze.

Jeszcze przed odzyskaniem przez Polskę niepodległości, w nocy z 31 października na 1 listopada 1918 roku, Ukraińska Narodowa Rada powołała do życia Zachodnioukraińską Republikę Ludową, mającą docelowo obejmować terytoria Galicji zamieszkane przez ludność ukraińską. W celu realizacji tych zamierzeń, pod kierunkiem lokalnego duchowieństwa greckokatolickiego, utworzono Republikę Komańczańską, do której akces zgłosili też mieszkańcy Łupkowa (Wesołkin 2012, s. 55–56). Już jednak 25 stycznia 1919 roku polskie oddziały 3. Batalionu Strzelców Sanockich opanowały Łupków, a następnie pozostałe wsie wchodzące w skład Republiki Komańczańskiej (Wesołkin 2012, s. 60). Wydarzenia te pogłębiły wzajemną niechęć między Łemkami i Polakami wyznania rzymskokatolickiego, którzy z powodu dużej odległości do kościoła parafialnego w Bukowsku uczestniczyli w nabożeństwach odprawianych w łupkowskiej cerkwi greckokatolickiej – na tutejszym przycerkiewnym cmentarzu rzymskokatolicy byli też chowani, co często praktykowano w regionie (Holly 2016, s. 114). Parafię rzymskokatolicką w Komańczy erygowano dopiero w 1927 roku. Trzy lata wcześniej, w 1924 roku, podczas reformy administracyjnej greckokatolickiej eparchii przemyskiej, utworzono m.in. dekanat łupkowski, w którego skład weszło 11 okolicznych parafii greckokatolickich. Ludność tego wyznania stanowiła w Łupkowie zdecydowaną większość – według danych z 1884 roku na 571 mieszkańców aż 511 było wyznania greckokatolickiego, 50 rzymskokatolickiego, ponadto 10 osób pochodzenia żydowskiego, skupionych w kahale w Woli Michowej (Sulimierski i in. 1884, s. 831).

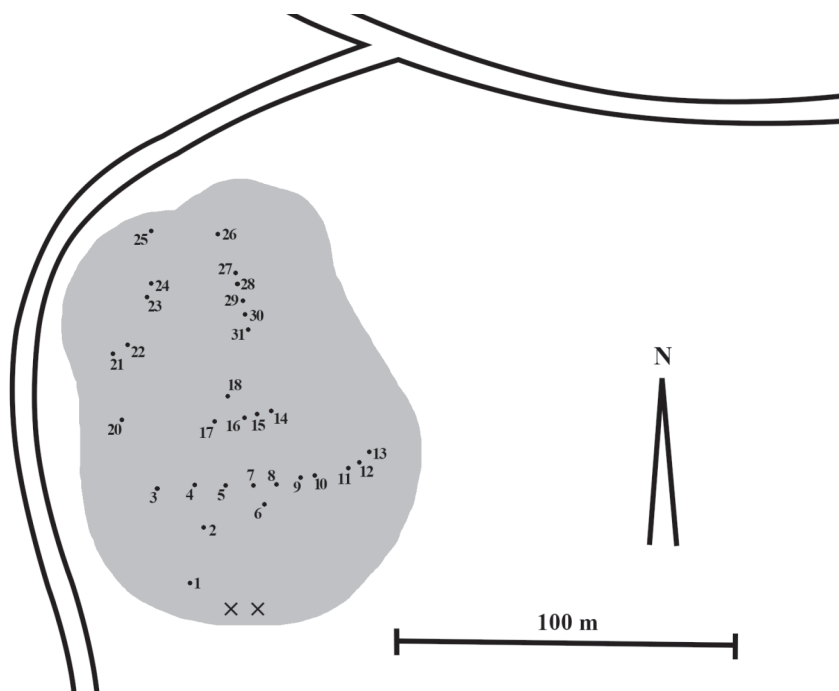
Niecałe dwa tygodnie po agresji hitlerowskiej, 12 września 1939 r., żołnierze niemieckiej 57. Dywizji Piechoty przekroczyli Przelęcz Łupkowską. Część ludności zmuszono do wyjazdu na przymusowe roboty do Rzeszy. Tunel, uszkodzony na początku kampanii wrześniowej przez Wojsko Polskie, udrożniono dopiero w 1943 roku, ale już w 1944 roku wysadzono go ponownie, by uniemożliwić wykorzystanie węzła przez zbliżające się oddziały rosyjskie (Wesołkin 2011, s. 87). Sowieci poprowadzili wówczas prowizoryczne torowisko przez Przelęcz Łupkowską, nazywając je „czarcim przesmykiem”, ze względu na niebezpieczeństwo przeprawy górkami stromiznami. Część mieszkańców Łupkowa dobrowolnie wyjechała w tym czasie na sowiecką Ukrainę – pozostali uciekli bądź zostali zmuszeni do przeprowadzki po ataku partyzantów Ukraińskiej Powstańczej Armii na strażnicę Wojsk Ochrony Pogranicza w Łupkowie w marcu 1946 roku. Wkrótce wieś ogar-

nał pożar. 57 gospodarstw w różnym stopniu zniszczenia opustoszało (Wesołkin 2011, s. 89–91). W czasie inwentaryzacji zabudowań w 1950 roku naliczono tylko 6 domów nadających się do zamieszkania. Cerkiew już w latach trzydziestych XX wieku groziła zawaleniem, a działania zbrojne dopełniły dzieła zniszczenia.

Cmentarz wraz z cerkwiskiem znajduje się na zadrzewionym pagórku, zlokalizowanym w centrum dawnej wsi, przy skrzyżowaniu drogi z Nowego Łupkowa do stacji kolejowej Stary Łupków i ścieżki pełniącej dziś funkcję niebieskiego szlaku turystycznego. Powierzchnia cmentarza zajmuje ok. 1 ha (Ryc. 1–2). Nie zachowały się ani oryginalne ogrodzenie, ani dawny układ kwater i alei – nowe, drewniane ogrodzenie powstało w 2019 roku. Kilka nagrobków przedstawia pewną wartość artystyczną (nr 1, 3, 5, 20). W przewodnikach (Kryciński 2005, s. 167) pojawiają się nazwiska pochowanych w Łupkowie osób – proboszcza Aleksieja Warcholaka (1774–1858) (nr 30) oraz być może jego wnuczki Tekli z Warcholaków Harawiczowej (1833–1866) (nr 29) – jednak aktualny stan inskrypcji na najstarszych nagrobkach nie pozwala na ich odczytanie. W miejscu zburzonej świątyni umieszczono metalowy krzyż pochodzący z cerkiewnej wieży (nr 23). Pagórek zarasta starodrzew, złożony m.in. z wierzb i lip. Na południowym skraju, w dwóch półkolistych kwaterach, znajduje się nieoznakowana mogiła ok. 300 żołnierzy poległych w czasie pierwszej wojny światowej. Cmentarz jest w dużym stopniu zdewastowany. Prace o charakterze renowacyjnym przeprowadzono w 1995 roku, a raz na kilka lat organizuje się tu prace porządkowe. Obecnie mało czytelny jest podział między cmentarzem cerkiewnym, obejmującym nagrobki w północnej części, i grzebalnym – w części południowej.

Cechy formalno-stylowe łupkowskich nagrobków

Kamieniarstwo zaczęło rozwijać się w okolicach Łupkowa u schyłku XVIII wieku. Niemniej, jeszcze w latach trzydziestych XX stulecia Roman Reinfuss podkreślał zaniedbanie i skromny charakter grobów w Dolinie Oslawy (Holly 2014, s. 339–340). Mimo że część mieszkańców wsi zyskała prawdopodobnie status drobnoszlachecki, nie było tu zamożnych ziemian, którzy mogliby sobie pozwolić na okazałe upamiętnianie pochówków bliskich i sięgnięcie w tym celu po wzorce sztuki sepulkralnej wykraczające poza miejscową wytwórczość. Uważna analiza form nagrobków zachowanych na terenie łupkowskiego cmentarza pozwala jednak uzyskać obraz lokalnej recepcji przemian ideowych i artystycznych, zachodzących w XIX i na początku XX wieku w sferze upamiętniania zmarłych, a nowe możliwości techniczne wpłynęły na „umasowienie produkcji cmentarnej” (Czyż, Gutowski 2010, s. 19). Na wsi galicyjskiej przemiany te następowały z opóźnieniem. W kulturze ludowej śmierć była postrzegana jako zjawisko wpisane w porządek natury, stały element codzienności (Kolbuszewski 1996, s. 169, 217). W obyczajowości Łemków zamieszkujących okolice Łupkowa z jednej

Ryc. 1. Plan poglądowy cmentarza w Starym Łupkowie. Legenda: • nagrobek, × mogiła wojenna.

Fig. 1. Plan of the old cemetery at Stary Łupków. Map key: • tombstone, × mass grave.

Ryc. 2. Cmentarz w Starym Łupkowie.

Fig. 2. View of the old cemetery at Stary Łupków.

Tabela 1. Typologia nagrobków na dawnym cmentarzu w Starym Łupkowie.**Table 1.** Typology of tombstones at the former cemetery in Stary Łupków.

Typy nagrobków <i>Types of the tombstones</i>	Numery katalogowe nagrobków (z oznaczeniem stanu zachowania ¹) <i>Catalogue numbers of the tombstones (with designation of their conservation status¹)</i>	Liczba zachowanych obiektów <i>Number of preserved objects</i>
pomnik kamienny <i>stone monument</i>	2 (II), 10 (III), 29 (IV), 31 (III)	4
pomnik żeliwny na kamiennym postumencie <i>cast-iron monument on stone pedestal</i>	5 (II), 18 (III), 12 (III), 30 (IV), 1 (II), 3 (III)	6
kamienny postument z niezachowanym elementem wieńczącym <i>stone pedestal without crowning element</i>	22 (IV)	1
mogiła ziemna oznaczona jedynie krzyżem <i>earthen grave marked only with cross</i>	4 (II), 11 (III), 13 (II)	3
mogiła ziemna oznaczona jedynie betonowym lub murowanym kwiatnikiem <i>earthen grave with a stone or concrete framing</i>	6 (III), 7 (IV), 8 (II), 9 (IV)	4
mogiła ziemna oznaczona kwiatnikiem i elementem żeliwnym/metalowym (krzyżem lub ogrodzeniem) <i>grave marked with framing and cast iron/ metal element (with a cross or fence)</i>	17 (III), 28 (II), 12 (II), 14 (III), 21 (I)	5
nagrobek lastrykowy <i>terazzo tombstone</i>	15 (II), 27 (III)	2
krzyż drewniany luzem <i>unattached wooden cross</i>	16 (IV), 19 (IV), 24(IV), 25(IV)	4

¹ Stan zachowania – legenda / *Conservation status – explanation of the symbols:*

I – w dobrym stanie / *in good condition*; II – z lekkimi uszkodzeniami / *slightly damaged*; III – ze znacznymi ubytkami / *with significant cavities*; IV – zachowany szczątkowo / *in residual state*.

strony pogrzebowi towarzyszyły uroczyste i często archaiczne obrzędy, z drugiej do oznaczenia samego miejsca pochówku nie przywiązywano wielkiej wagi – co zapewne wynikało z ubóstwa (Holly 2014, s. 339). Z czasem jednak na lokalnych cmentarzach zaczęły pojawiać się pierwsze nieco okazalsze pomniki wykonane przez tutejszych kamieniarzy z łatwego w obróbce piaskowca, który zresztą pozostał dominującym materiałem kamiennym wykorzystywanym w sztuce sepulkralnej w regionie (Długozima 2010a, s. 95). Wspomniane monumenty składały się zazwyczaj z dwóch części – cokołu nawiązującego najczęściej w uproszczony sposób do klasycznych form architektonicznych oraz wieńczącego go właściwego pomnika, najczęściej krzyża, czasem ułamanej w połowie kolumny, bardzo rzadko rzeźby figuralnej (Holly 2014, s. 348). Ten typ występował w miejscowej sztuce sepulkralnej przez cały XIX wiek (z czasem ustępując liczebnie żeliwnej, masowej produkcji).

Na terenie niewielkiego łupkowskiego cmentarza zachowały się cztery nagrobki w całości wykonane z kamienia według wyżej opisanego schematu. Realizacje te nie są skupione w jednym miejscu. Pomnik nagrobny w postaci ułamanej kolumny na dwustopniowym cokole (nr 2) jest zlokalizowany w południowo-zachodniej części cmentarza. Uskokowy, nawiązujący do form gotyckich łuk zamykający pustą obecnie płycinę przeznaczoną na inskrypcję budzi w pierwszej chwili skojarzenia z romantycznymi realizacjami pierwszej połowy XIX wieku. Lokalny kontekst każe jednak przypuszczać, że jest to raczej historyzujące dzieło z ok. 1900 roku. Kolejny dwustopniowy cokół, tym razem zwieńczony daszkiem z akroterionami i spoczywającym na nim luzem fragmentem kamiennego krzyża (nr 29), oraz monument w postaci kamiennej steli na kilkustopniowym cokole (nr 31), znajdują się blisko siebie – w grupie sześciu zróżnicowanych formalnie nagrobków, układających się w linię prostą przebiegającą na wschód od obszaru zajmowanego niegdyś przez cerkiew. Pomnik nr 29, wobec braku inskrypcji i niezwykle uproszczonej, pozbawionej dekoracji formy, właściwie nie dostarcza przesłanek do bardziej szczegółowego datowania (nie wiadomo nawet, czy złożony na nim fragment krzyża nie pochodzi z innej realizacji). Eklektyzm stylowy drugiego obiektu – z jednej strony uskokowe, gotycyzujące zwieńczenie steli, z drugiej motyw zwiniętych w ślimacznice liści akantu nad łukiem zamykającym płycinę przeznaczoną na tablicę inskrypcyjną – nie pozwala uznać go za wykonany wcześniej niż w ostatniej ćwierci XIX lub nawet na początku XX wieku. Ostatni kamienny monument, upamiętniający miejsce wiecznego spoczynku nieznanego z imienia Martyniaka (nr 22, Ryc. 10), również jest pozbawiony kluczowej części, czyli elementu wieńczącego i znajduje się w północno-zachodniej części cmentarza, w bezpośrednim sąsiedztwie cerkwiska. W tym przypadku na podstawie cokołu widnieje dość tajemnicza, z uwagi na nieco archaiczną formę pomnika, zapewne wtórnie wyrzyta data „1924”. Niezależnie od kłopotów z datowaniem częściowo uszkodzonych nagrobków, wydaje się mało prawdopodobne, by któryś z nich po-

wstał przed połową XIX wieku. Nawet w kontekście zazwyczaj skromnych realizacji kamiennych, które można odnaleźć na tutejszych cmentarzach, w przypadku łupkowskich uderza pewne ubóstwo form i pomysłów kompozycyjnych.

Materiałem często spotykanym na terenie łupkowskiego cmentarza jest żeliwo. Pierwsze pomniki nagrobne odlewane ze stopu żelaza i węgla (z mniejszą lub większą domieszką innych składników) pojawiły się na ziemiach polskich w latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku (Czyż, Gutowski 2008, s. 19). Żeliwo upowszechniło się w kolejnej dekadzie, a w drugiej połowie XIX stulecia masowe wykorzystanie tego materiału w wytwórczości sepulkralnej osiągnęło apogeum. Niedaleko Łupkowa działały choćby odlewnia w Sanoku i huta żelaza w Cisnej (Holly 2014, s. 341). Bardzo popularne stało się wówczas oznaczanie miejsc pochówku za pomocą posadowionych na kamiennym postumencie żeliwnych krzyży. Często zyskiwały one ażurową formę wypełnioną bogatą dekoracją ornamentalną. Na trzonie umieszczano ujęty ornamentem roślinnym medalion z inskrypcją, a poniżej, na stylizowanej listwie, postaci świętych lub personifikacje cnót. U podstawy krzyża dodawano niekiedy przedstawienia figuralne w ramie nawiązującej kształtem do kapliczki. Rezultatem tej masowej produkcji, w której wykorzystywano katalogi gotowych rozwiązań, jest obecność identycznych lub niemal identycznych realizacji na różnych, niekiedy bardzo odległych cmentarzach (Czyż, Gutowski 2008, s. 19). Reminiscencje tych trendów widoczne są także w Starym Łupkowie. W północno-wschodniej części cmentarza zachował się fragmentarycznie żeliwny krzyż, którego pionowe ramię (jedyne, które przetrwało do dziś) wypełnia dekoracja roślinna z motywami wici bluszczowej i palmety. U podstawy krzyża, w obramieniu nawiązującym formą do kształtu kapliczki, widnieje natomiast wyobrażenie unoszącego się anioła z dłońmi złożonymi do modlitwy (nr 30, Ryc. 13). Ciekawy, choć również w pełni wpisujący się w przedstawione powyżej schematy, jest pomnik usytuowany w pewnym odosobnieniu, na zachodnim skraju cmentarza. Na dwustopniowym cokole zwieńczonym czterospadowym daszkiem posadowiono żeliwny krzyż o ażurowej, wypełnionej roślinną dekoracją ornamentalną, strukturze i trójlistnie zakończonych ramionach. Wzrok przykuwają jednak w tym przypadku przede wszystkim ustawione na listwie, po obu stronach przeznaczonego na inskrypcję medalionu, postacie personifikujące Nadzieję i Wiarę. Warto wspomnieć, że niemal identyczny pomnik został objęty pracami inwentaryzacyjnymi, prowadzonymi na Ukrainie przez grupę badaczy z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie (por. Czyż, Gutowski 2008, il. 80). W Łupkowie znajduje się również przykład innego cieszącego się dużą popularnością typu pomnika z krzyżem żeliwnym – głównemu elementowi nagrobka zmarłej w 1896 roku Józefy Wołosieckiej (nr 5, Ryc. 7) nadano fakturę imitującą ciasno opleciony bluszczową wicią pień drzewa, naturalistycznie oddając splekania kory. Krzyż został posadowiony na cokole naśladowującym z kolei kopczyk kamieni.

Z żeliwa odlewano również stele nagrobne, podobnie jak krzyże, umieszczane na kamiennych postumentach. Na terenie cmentarza w Starym Łupkowie zachowały się dwa tego typu obiekty, oba prawdopodobnie z końca XIX wieku – uszkodzona, strzelista neogotycka struktura z wyobrażeniem dwóch kobiecych postaci w ostrołukowo zamkniętych niszach dolnej partii (nr 3, Ryc. 4–5) oraz niewielka stela w neobarokowej stylizacji, wykonana zapewne w analogicznym czasie, najprawdopodobniej dla upamiętnienia pochówku dziecka (nr 1, Ryc. 3).

Żeliwne pomniki na cokołach pojawiały się na okolicznych cmentarzach ok. 1915 roku. Zastąpiły je krzyże umieszczane na murowanych, a później betonowych opaskach otaczających groby lub wprost na mogiłach ziemnych, skonstruowane przeważnie z żeliwnych lub metalowych rurek – tzw. krzyże rurkowe, a czasem także z płaskowników lub listew o v-kształtnym profilu (Czyż, Gutowski 2008, s. 20). Na łupkowskim cmentarzu przetrwało pięć takich obiektów, w tym trzy z lat czterdziestych XX wieku. Te ostatnie wyróżnia dekoracja w postaci metalowej ramki tworzącej trójlistne zakończenia ramion, a wokół postaci Chrystusa – promienistą glorię. Ta forma krzyża nagrobnego już w dwudziestolecie międzywojennym zyskała na ziemiach polskich ogromną popularność ze względu na niski koszt i łatwość wykonania (walory zapewne ważne z perspektywy niezbyt zamożnych mieszkańców Łupkowa).

Począwszy od dwudziestolecia międzywojennego, prócz wspomnianych już krzyży z żeliwa i metalu, na terenie cmentarza w Łupkowie zaczęły pojawiać się nagrobki, których uproszczona, geometryczna forma wydaje się pobrzmiewać dalekim echem rozwijającego się w większych ośrodkach modernizmu i zmierzać ku rozwiązaniom doskonale znanym z dzisiejszych cmentarzy. Za przykład mogą posłużyć pomniki: Dymitra i Teodora Grabców zmarłych odpowiednio w 1934 i 1912 roku (nr 27), czy Anny Hołyk zmarłej w 1944 roku (nr 10). Ewolucję formalną łupkowskich nagrobków symbolicznie zamyka pomnik upamiętniający pochówek strażnika granicznego Jana Biernata, wykonany współcześnie z lastriko (Holly 2014, s. 348).

Przestrzeń symboliczna

Uświęcona przestrzeń cmentarza tworzyła kontekst dla symboliki przedstawień nagrobnych. W XIX wieku zmieniła się jednak funkcja funeralnych motywów symbolicznych. Na to zjawisko zwrócili uwagę Anna Czyż i Bartłomiej Gutowski, podkreślając fakt, że symbole „śmierci, odrodzenia i wiecznego życia” zaczęto wówczas sprowadzać do roli „znaku czy motywu ornamentalnego” (Czyż, Gutowski 2010, s. 21). Nie ulega jednak wątpliwości, że pozostały głęboko osadzone w tradycji kulturowej, która przypisała im konkretne treści ideowe. Z dzisiejszej perspektywy trudno oceniać, na ile intencjonalnie odwoływali się do nich mieszkańcy Łupkowa, zamawiając pomniki nagrobne oraz twórcy tych re-

alizacji, oferując klientom konkretne rozwiązania. Z jednej strony należy mieć na uwadze wspomniane masowe i często zapewne bezrefleksyjne powielanie tych samych wzorów w zależności od mody, charakterystyczne dla sztuki funeralnej XIX wieku. Z drugiej, warto pamiętać, że wrażliwość ówczesnych łupkowian i miejscowych twórców na symbolikę została ukształtowana przez ludową pobożność i wyobraźnię. Recepcja tych samych motywów w dużych ośrodkach i na prowincji mogła się znacząco różnić. Lokalni rzemieślnicy i ich zleceniodawcy bez wątpienia sięgali po stosunkowo wąski repertuar przedstawień i rozpowszechnione wzory, czego oczywistą przyczyną były ograniczenia warsztatowe i finansowe, ale być może to właśnie tu, na wsi, gdzie żywe były ludowe wierzenia, a religijność miała szczególny charakter, częściej dostrzegano wykraczające poza sferę estetyczną aspekty niektórych motywów wykorzystywanych masowo w ówczesnej sztuce (lub wytwórczości) sepulkralnej.

W Łupkowie, jak na każdym cmentarzu chrześcijańskim, wszechobecny był symbol krzyża, zarówno we wschodnim, jak i łacińskim wydaniu. Szczególny typ nagrobka, jakim jest krzyż w formie naturalistycznie oddanego pnia drzewa stanowi szeroko rozpowszechnione w XIX wieku, nawiązanie do średniowiecznych koncepcji *crux florida* (krzyża ukwieconego) i *arbor crucis* (drzewa krzyża), łączących krucyfiks z rajskim drzewem życia – jego starotestamentową prefiguracją, traktowaną jako obietnica zbawienia i życia wiecznego dla odkupionych śmiercią Chrystusa (Czyż, Gutowski 2008, s. 17; Kobielski 2000, s. 78–80). Zrozumienie tej koncepcji wymagało wiedzy teologicznej, dlatego, przyglądając się łupkowskiemu nagrobkowi z żeliwnym drzewem-krzyżem, warto odczytywać go również przez pryzmat wierzeń ludowych, o których wspominał Jacek Kolbuszewski, a za nim badaczki bieszczadzkich cmentarzy Anna Długozima i Grażyna Holly (por. Kolbuszewski 1996, s. 82–86, Długozima 2010b, s. 212–213, Holly 2014, s. 336–337). W chrześcijaństwie krzyż, którym oznaczano miejsce pochówku, zastąpił bowiem sięgającą czasów pogańskich ideę drzew nagrobnych, na których miały siadywać dusze zmarłych zmienione w ptaki, odzywającą się niekiedy echem w ludowych pieśniach i podaniach. Jeszcze w XIX wieku żywiono zresztą ogromny szacunek wobec drzew cmentarnych. Starannie dobierano sadzone na terenie cmentarzy gatunki. W zimozielonych widziano symbol wiecznego życia, w liściastych – zmartwychwstania, a w „płaczących” – żaloby. W drzewach o przekroju strzelistym dostrzegano z kolei symbol rąk złożonych do modlitwy (Holly 2014, s. 337). Warto również wskazać powody tak częstej obecności wici bluszczowej w dekoracjach sepulkralnych. Bluszcz już w starożytności uważano za symbol wieczności (ta roślina także pozostaje zielona zimą). W XIX wieku kamienne i żeliwne pędy bluszczu oplatały niezliczone pomniki na wszystkich nekropoliach Europy.

W jednym ze wspomnianych wyżej nagrobków kamiennych (nr 2) pojawił się niezwykle popularny w dziewiętnastowiecznej plastyce sepulkralnej motyw złamanej kolumny (właściwie kolumny o odłamanej głowicy). Był to odziedzicz-

ny po klasycyzmie symbol gwałtownie przerwane go życia (Kolbuszewski 1994, s. 242–243). Na uwagę zasługują także nieliczne przedstawienia figuralne. Warto wspomnieć o wyobrażeniu anioła na żeliwnej steli wieńczącej prawdopodobnie jedyny łupkowski nagrobek dziecięcy (nr 1, Ryc. 3). Lekkie zatarcie szczegółów uniemożliwia pewną interpretację wizerunku, ale wydaje się, że uskrzydloną postać można identyfikować jako klasyczne przedstawienie tzw. Anioła Śmierci w dziewiętnastowiecznej interpretacji wiodącego duszę nie tyle na sąd, co wprost do Nieba. Trzymane przezeń atrybuty to krzyż i kielich Eucharystyczny, symbolizujące odkupienie i życie wieczne. W strukturze pomników żeliwnych – neogotyckiej steli i jednego z ażurowych krzyży – pojawiły się natomiast personifikacje abstrakcyjnych idei. Postacie przedstawione po obu stronach medalionu z inskrypcją umieszczonego na trzonie krzyża bez wątpienia symbolizują Nadzieję i Wiarę – wskazują na to charakterystyczne dla nich atrybuty – snopek zboża i kielich. Trudności przysparza natomiast identyfikacja dwóch kobiecych postaci przedstawionych na gotyckiej steli. Ubrane w długie szaty niewiasty nie trzymają w dłoniach żadnych przedmiotów – jedna z nich ma ręce złożone na piersi, druga w geście modlitwy. Być może należy upatrywać w tych dwóch postaciach personifikacji cierpienia i żałoby.

Przestrzeń symboliczną cmentarza budują też inskrypcje nagrobne. Te łupkowskie – sporządzone w dwóch różnych alfabetach – są bardzo oszczędne w słowach. W większości przypadków zawierają jedynie podstawowe informacje o zmarłych – przechowując dla potomności ich imiona, nazwiska oraz daty urodzenia i śmierci. Nieliczne bardziej rozbudowane napisy nagrobne to powszechnie stosowane formuły. Alfabetem łacińskim odnotowano prośby o „westchnienie do Boga” (na wielokrotnie wspominanym nagrobku Józefy Wołosieckiej) lub, jak na tabliczce przytwierdzonej do żeliwnego krzyża upamiętniającego miejsce wiecznego spoczynku rodziny Chmajów, po prostu „o modlitwę”. Natomiast na przybitej obecnie do drzewa płytce upamiętniającej miejsce pochówku naczelnika łupkowskiej stacji kolejowej, zmarłego w 1922 roku Adolfa Golingera (nr 25, Ryc. 12), można odczytać standardową formułę „Cześć jego pamięci”. Tymczasem inskrypcje wykonane cyrylicą nawiązują zazwyczaj do uroczystej formuły „Wieczna Pamięć” (*wozgłas*) kończącej nabożeństwa żałobne w obrządku greckokatolickim i prawosławnym – na nagrobku rodziny Martyniaków widnieją same słowa „Wieczna Pamięć”, ale na podstawie kapliczki ustawionej na obramieniu nagrobka obwiedzonego secesyjnym ogrodzeniem (nr 28) umieszczono dłuższy fragment, który w tłumaczeniu na język polski brzmi: „Wieczny pokój daj, Panie, zmarłym”. Mimo typowości tych zwrotów wrażenie robi sam kulturowo-religijny dwugłos. O tyle, o ile niemal nie ujawniał się on w symbolice przedstawień nagrobnych, o tyle inskrypcje odnoszą się już do dwóch odmiennych kodów kulturowych, choć z pewnością w czasie, gdy cmentarz funkcjonował, obustronnie zrozumiałych.

Motywy plastyczne i symboliczne, jakie odkrywa się, analizując poszczególne obiekty zachowane na łupkowskim cmentarzu, kierują myśli ku ludziom, którzy żyli i umierali w tym miejscu. Jak zanotował Sławoj Tanaś, jeden z głównych badaczy zjawiska tanatoturystyki, cmentarz jest „miejszem dialogu ze zmarłymi, przestrzenią kultury spotkania. Stanowi przestrzeń kształtującą pokorę wobec doczesnego życia i wobec śmierci. Cmentarz jest muzeum. W końcu cmentarz odzwierciedla realną rzeczywistość świata żywych. Geografia jest natomiast sztuką czytania przestrzeni” (Tanaś 2010, s. 75). Czytanie przestrzeni cmentarza łupkowskiego przypomina odsłanianie kolejnych warstw palimpsestu. Oko odwiedzającego ten cmentarz szybko wychwytuje ślady zmian – dewastacji i przemieszczeń historycznych obiektów, „pochłaniania” elementów poszczególnych nagrobków przez naturę. Niemal ikonicznie przedstawia się w tym kontekście znikająca w pniu żeliwna figura ukrzyżowanego Chrystusa (Ryc. 8). Te obserwacje pobudzają ludzką wrodzoną skłonność do nadawania zjawiskom i rzeczom dodatkowych znaczeń. Łupkowski cmentarz staje się symbolicznym ekwiwalentem bezpowrotnie utraconego, a jednocześnie kroniką nieistniejącego świata. Choćby z tych względów, podobnie jak inne beskidzkie i bieszczadzkie cmentarze, zasługuje na otoczenie staranną opieką.

Inwentarz nagrobków i pomników na dawnym cmentarzu w Starym Łupkowie

1. Nagrobek w postaci steli żeliwnej na kamiennym cokolicu (Ryc. 3). Wysokość 50 cm. Stela w kształcie stojącego prostokąta, zwieńczona stylizowanym kartuszem i szczytem udekorowanym dwiema stykającymi się akantowymi ślimacznicami, ponad którym widoczny relikwiot odłamanej górnej części zwieńczenia. Płyta ujęta po bokach uszakami i wolutami uformowanymi z liści akantu. W górnej części pola wizerunek unoszącego się anioła, trzymającego w prawej ręce krzyż i w lewej kielich Eucharystyczny.
2. Nagrobek kamienny w postaci ułamanej kolumny osadzonej na trójczłonowym cokole. Wysokość 250 cm. Pomnik posadowiony na czworobocznej kamiennej podstawie. Na zwieńczonej trójkątnym szczytem frontowej ścianie środkowej części cokołu płycina w kształcie stojącego prostokąta zamkniętego łukiem dwuramiennym, przeznaczona pierwotnie na tablicę inskrypcyjną.
3. Nagrobek w postaci steli żeliwnej na kamiennym cokole, posadowionym na czworobocznej podstawie (Ryc. 4). Wysokość 260 cm. Stela neogotycka o strukturze architektonicznej – jednoosiowej, dwukondygnacyjnej ze zwieńczeniem w postaci ażurowego szczytu dekorowanego czołgankami. Zachowany jeden z dwóch pinakli flankujących zwieńczenie. Górną kondygnację ujętą dwiema

półkolumnami spaja z partią szczytu owalna płycina naznaczona dużym ubytkiem. Pod nią dwa mniejsze usytuowane obok siebie pola w kształcie zamkniętych ostrołukowo nisz. W każdej z nich płaskorzeźbione wyobrażenie postaci kobiecej – po lewej z rękoma skrzyżowanymi na piersi, po prawej z dłońmi złożonymi w geście modlitwy (Ryc. 5). Na dolną, niższą kondygnację składa się puste pole o kształcie zbliżonym do kwadratu, ujęte dwoma pilastrami.

4. Nagrobek w postaci żeliwnego krucyfiks z metalową płytką poniżej figury Chrystusa (Ryc. 6). Wysokość 220 cm. Belki krzyża obwiedzione pomalowaną na biało metalową ramką tworzącą trójlistne zakończenia górnego i bocznych ramion oraz promienistą glorię wokół figury Chrystusa. Poniżej figury późniejsza płytka metalowa z inskrypcją:

Ś † P | PENGRYN¹ | JAN | * 1858 † 1943

¹ Rodzina grekokatolicka o tym nazwisku mieszkała przed 1945 rokiem w Łupkowie w domu nr 19. Zob. Archiwum Państwowe w Sanoku, Akta gminy Wola Michowa, sygn. 4, Rejestr mieszkańców gromady Łupków, 1931–1945. Za: Wesolkin 2011, s. 109.

5. Nagrobek w postaci żeliwnego krzyża na kamiennym cokole (Ryc. 7). Wysokość 210 cm. Obie belki krzyża stylizowane na konary drzewa. Główny element dekoracyjny stanowi naturalistycznie oddana wić roślinna w formie pędów bluszczu oplatających krzyż. Na górnym ramieniu szarfa z napisem:

I[esus] N[azarene] R[ex] I[udaeorum]

Do dolnego ramienia krucyfiks przymocowana metalowa, okrągła, obwiedziona wieńcem laurowym płytka z odlanym napisem:

TU SPOCZYWA Ś.P. | Z KISZLINGÓW | JÓZEFA WOŁOSIECKA¹ | * 26/2 1857 † 28/2 1896 | PROSI O WESTCHNIENIE DO BOGA

¹ Józefa z Kiszlingów Wołosiecka – małżonka naczelnika stacji kolei państwowej w Łupkowie Lamberta Wołosieckiego (ur. w 1859 roku, syn Stanisława Wołosieckiego i Julianny z Nowalskich), matka Heleny i Stanisława. Zob. np. Życiorysy słuchaczy Akademii technicz. następnie Szkoły politechnicznej we Lwowie od r. 1850–1896. W: Księga... 1897, s. 280.

6. Grób ziemny z kwietnikiem obmurowanym otynkowaną cegłą. Przed obmurowaniem niewielki stopień. W miejscu pomnika wyrasta wierzbowa iwa.
7. Prawdopodobnie grób ziemny. Z olicowania pozostały dwie wkopane w ziemię cegły. Na jednej z nich napis zapewne z nazwiskiem wytwórcy:
[...] WILCZEK
8. Grób ziemny z kwietnikiem obmurowanym otynkowaną cegłą. Przy grobie luzem krzyż zbudowany z gałęzi brzoźowych. Nad grobem figura Chrystusa przybita do lipy i częściowo pochłonięta przez korę (Ryc. 8).

9. Grób ziemny zniszczony, niemal niewidoczny, z kwietnikiem obmurowanym otynkowaną cegłą. Ponad grobem trójpienna lipa z włożoną między pnie późniejszą płytką metalową z inskrypcją:

Ś. † P. | TROJCAK¹ | MICHAŁ | * 1924 † IX. 1944

¹ Rodziny greckokatolickie o nazwisku Trojczyk mieszkały przed 1945 rokiem w Łupkowie w domach nr 13, 78, 118. Zob. Archiwum Państwowe w Sanoku, Akta gminy Wola Michowa, sygn. 4, Rejestr mieszkańców gromady Łupków, 1931–1945. Za: Wesółkin 2011, s. 110.

10. Grób ziemny z kamiennym nagrobkiem w postaci krzyża posadowionego na cokole. Wysokość 110 cm. Do podstawy krzyża przylega prostokątna płyta z płyciną w kształcie ćwierci koła. W polu płyciny przyklejona późniejsza płytką metalowa z inskrypcją:

Ś. † P. | HOŁYK¹ | ANNA | * 1929 † VIII 1944

¹ Rodziny greckokatolickie nazwisku Hołyk mieszkały przed 1945 rokiem w Łupkowie w domach nr 22, 66. Zob. Archiwum Państwowe w Sanoku, Akta gminy Wola Michowa, sygn. 4, Rejestr mieszkańców gromady Łupków, 1931–1945. Za: Wesółkin 2011, s. 107.

11. Nagrobek w postaci żeliwnego krucyfiks z późniejszą płytką metalową poniżej figury Chrystusa. Wysokość 220 cm. Belki krzyża obwiedzione pomalowaną na białą, metalową ramką tworzącą zdobienia na trzech ramionach i promienistą glorię za figurą Chrystusa. Ponad figurą przyspawany metalowy, wygięty łukowato daszek. Poniżej figury płytką metalowa z inskrypcją:

Ś † P | KIR¹ MARIA | † 1944

¹ Rodziny greckokatolickie nazwisku Kir mieszkały przed 1945 rokiem w Łupkowie w domach nr 16, 20, 21, 28, 36, 40, 42, 44, 47, 69, 86, 130. Zob. Archiwum Państwowe w Sanoku, Akta gminy Wola Michowa, sygn. 4, Rejestr mieszkańców gromady Łupków, 1931–1945. Za: Wesółkin 2011, s. 108.

12. Nagrobek w postaci żeliwnego krucyfiks z późniejszą płytką metalową poniżej figury Chrystusa. Wysokość 190 cm. Krucyfiks umieszczony na obmurowaniu kwietnika, pośrodku którego leży kamienny krzyż. Wokół figury Chrystusa metalowa obręcz w kształcie promienistej glorii. Poniżej figury płytką metalowa z inskrypcją:

Ś. † P. | MARIA PENGRYN¹ | * 1884 | † 10.III.1944

¹ Zob. nr 4, przyp. 1.

13. Nagrobek w postaci drewnianego krzyża z metalową figurą Chrystusa. Wysokość 115 cm. Krucyfiks posadowiony na grobie ziemnym.
14. Nagrobek w postaci żeliwnego krucyfiks z metalową płytką poniżej figury Chrystusa. Wysokość 210 cm. Krucyfiks posadowiony na murowanym gro-

bie z romboidalnym wycięciem kwietnikowym pośrodku. Po obu stronach każdego z ramion krzyża poprowadzone dekoracyjne żeliwne pręty wywinięte na zewnątrz na końcach ramienia górnego i bocznych oraz skierowane do wewnątrz ślimacznice u podstawy krzyża. Wokół figury Ukrzyżowanego wywiedziona z opisanej dekoracji promienista gloria. Poniżej figury metalowa, wytarta płytką z wymalowanym na białło, mało czytelnym napisem:

TU SPOCZYWAJĄ | Ś. ^a P. | z RODZINY | CHMAJÓW¹ | PROSZĄ O MO-
DLITWĘ

^a Pomiędzy literami symbol łacińskiego krzyża z gałązką palmową.

¹ Rodzina rzymskokatolicka o nazwisku Chmaj mieszkała przed 1945 rokiem w Łupkowie w domu nr 77. Zob. Archiwum Państwowe w Sanoku, Akta gminy Wola Michowa, sygn. 4, Rejestr mieszkańców gromady Łupków, 1931–1945. Za: Wesołkin 2011, s. 106. W księgach parafialnych z Bukowska można odnaleźć: Franciszka Chmaja, ur. 1877, ożenionego w 1905 z Pelagią z Hałuszków, a następnie w 1918 z Józefą z Wójcickich; Apolonię Chmaj, zamieszkałą w Łupkowie nr 105, ur. 1872, zm. 2 kwietnia 1917 oraz jej ojca Szymona Chmaja (zapewne syna Jana Chmaja i Marianny z Kokoszków).

15. Grób lastrykowy, współczesny, zwieńczony lastrykową stelą z zamocowanymi do jej powierzchni krzyżem z jasnego marmuru i takąż płytą, na której wypełniona czarną farbą inskrypcja:

Ś. ^a P. | JAN | BIERNAT¹ | PRZODOWNIK | STRAŻY GRANICZNEJ² | ur.
20.10.1898 zm. 12.04.1944 | KOCHANI NIGDY | NIE ODCHODZĄ

^a Pomiędzy literami symbol łacińskiego krzyża z gałązką palmową.

¹ Rodzina greckokatolicka o nazwisku Biernat mieszkała przed 1945 rokiem w Łupkowie w domu nr 19. Zob. Archiwum Państwowe w Sanoku, Akta gminy Wola Michowa, sygn. 4, Rejestr mieszkańców gromady Łupków, 1931–1945. Za: Wesołkin 2011, s. 106.

² Jan Biernat jest jednym z bohaterów opublikowanych wspomnień Józefa Pawłusiewicza, organizatora komunistycznej partyzantki w Bieszczadach. Autor wspominał Jana Biernata: „Ogromnie lubiłem Biernata i wielce go ceniłem za jego wysokie walory żołnierskie. – Zdrow, czerstwy i zawsze wesół, nic mu nie brakuje”. We wspomnieniach został też opisany szlak wojenny kampanii wrześniowej Biernata, rozpoczęty w 2. Pułku Strzelców Podhalańskich i prowadzący m.in. przez Rawę Ruską, Ustianową i rodzinną Komańczę. Zob. Pawłusiewicz 2016, s. 220, 229, 231, 236, 331–334.

16. Drewniany, mocno zniszczony krzyż przykręcony do czteropiennej lipy.
17. Grób murowany z ogrodzeniem z żeliwnych prętów zakończonych niewielkimi obręczami. Do jednego z prętów przykręcona metalowa tabliczka w kształcie równoległoboku, na której w obramieniu uformowanym z esowatego ornamentu inskrypcja:

WRÓBEL | JAN | UR-9.06-1894 R. | ZM-18.01-1977 R.

18. Nagrobek w postaci żeliwnego krzyża na kamiennym cokole nad grobem ziemnym podwójnym z trzema kwietnikami, obmurowanym otynkowaną cegłą. Wysokość 175 cm. Na frontowej ścianie środkowej części cokołu płycina w kształcie stojącego prostokąta zamknięta półkoliście, pierwotnie przeznaczona na tablicę inskrypcyjną. Obecnie w pustym polu przyklejona prostokątna, metalowa płytką z inskrypcją:

Ś. † P. | SAWKA | KAZIMIERA † 1917 | LUDWIKA¹ † 1925

W zwieńczeniu części cokołowej pomnika owalna pusta płycina na fotografię zmarłej.

¹ *Ludwika Sawka, ur. 1860, zm. 3 października 1925, córka Szymona Sawki.*

19. Drewniany, mocno zniszczony krzyż przykręcony do lipy.
20. Nagrobek w postaci żeliwnego krzyża na kamiennym cokole (Ryc. 9). Wysokość 285 cm. Pomnik posadowiony na dwustopniowej, kamiennej podstawie, ponad którą trójczłonowy cokół. Ramiona krzyża wieńczącego monument ażurowe, wypełnione ornamentem roślinnym złożonym z wici akantowej i motywów kwiatowych. Ramiona górne i boczne zakończone trójlistnie. Ze skrzyżowania ramion wyprowadzone promienie. Na przecięciu belek krzyża chusta z napisem:

ІН | ЦІ [Ісус Назарянин | Цар Юдейський]

U podstawy krzyża dwie stojące postaci – personifikacje Nadziei i Wiary, pomiędzy którymi pusta, okrągła płycina pierwotnie przeznaczona na płytkę inskrypcyjną. Lewa postać w prawej ręce dzierży snopek zboża, lewą, wspartą łokciem o obramienie płyciny, podpira głowę. Druga z postaci powtarza ten ostatni gest, tyle że lewą ręką, w prawej trzyma kielich. Poniżej uskrzydłona głowa putta, pod którą podstawa krzyża flankowana dwiema kolumnami o wytartych kapitelach. Cokół kilkustopniowy, zwężany pośrodku.

21. Nagrobek w postaci krzyża ze stalowych rur. Wysokość 155 cm. Na skrzyżowaniu metalowa płytką w kształcie rombu z inskrypcją, litery utworzone metodą nakłuwania:

ТУТ | СПОЧИВАЕ: | СМІЛЬНИЦЬКІ¹ | МАРІЯ ВАСИЛЬ | ТЕКЛЯ ЕВА
| † 1917 – | 42 р[ик]

¹ *Rodziny greckokatolickie o nazwisku Smolnicki mieszkały przed 1945 rokiem w Łupkowie w domach nr 1, 4, 7, 39, 41, 65, 94, 95. Zob. Archiwum Państwowe w Sanoku, Akta gminy Wola Michowa, sygn. 4, Rejestr mieszkańców gromady Łupków, 1931–1945. Za: Wesółkin 2011, s. 110.*

22. Nagrobek w postaci trójczłonowego kamiennego cokołu z fragmentem niezachowanego na miejscu, niezidentyfikowanego elementu wieńczącego (Ryc.

10). Wysokość 140 cm. Napis na płycinie czołowej, obramowany rytym prostokątem z wyciętymi rogami, litery ryte:

СПОЧИВАЕ | МАРТЫНИАК¹ | ВІЧНАЯ | ПАМЯТЬ

U podstawy cokołu ryta inskrypcja datacyjna:

1924

¹ Rodzina o nazwisku Martyniak mieszkała przed 1945 rokiem w Łupkowie w domu nr 43. Zob. Archiwum Państwowe w Sanoku, Akta gminy Wola Michowa, sygn. 4, Rejestr mieszkańców gromady Łupków, 1931–1945. Za: Wesołkin 2011, s. 109.

23. Krzyż kuty, potrójnie przekrzyżowany, posadowiony na kamieniu (Ryc. 11). Wysokość 115 cm. Środkowa belka dłuższa od pozostałych. Jeden z krzyży wieńczących wieże cerkiewne.
24. Drewniany, mocno zniszczony krzyż greckokatolicki z wydłużoną środkową belką i dolną ukośnie położoną.
25. Metalowa, owalna płytką przybita do drzewa, w której wycięty napis złożony z liter o kaligraficznym kroju (Ryc. 12):

†^a | Tu spoczywa | Adolf Golinger¹ | naczelnik stac[ji] N[owy] Łupków | * 18-5.1882. † 4.5.1922. | Cześć Jego = | = pamięci

^a Krzyżyk kawalerski.

¹ Adolf Golinger – naczelnik stacji kolejowej w Nowym Łupkowie, mąż Julii Golinger.

26. Nagrobek w postaci drewnianego krzyża z metalową płytką na skrzyżowaniu ramion. Płytką w kształcie kartusza obwiedziona dekoracją ornamentalną. Inskrypcja niezachowana. Krzyż zarośnięty przez pień drzewa.
27. Nagrobek w postaci lastrykowej steli zwieńczonej krzyżem, do której przykręcone dwie metalowe płytki. Wysokość 160 cm. Krzyż z trójkątnie zakończonymi ramionami. Stela posadowiona w prawym górnym rogu murowanego obramienia kwietnika. Na pierwszej płytce ryty napis:

†^a | СВЯЩЕННИК | ТЕОДОР ГРАБЕЦ¹ | * 1866 † 1934

Na drugiej płytce ryty napis:

†^a | ДИМИТРИЙ ГРАБЕЦ² | * 1909 † 1912

^a Krzyż greckokatolicki

¹ Teodor Hrabiec – proboszcz greckokatolicki sprawujący posługę w Łupkowie. Rodzina greckokatolicka o nazwisku Hrabiec mieszkała przed 1945 rokiem w Łupkowie w domu nr 31. Zob. Archiwum Państwowe w Sanoku, Akta gminy Wola Michowa, sygn. 4, Rejestr mieszkańców gromady Łupków, 1931–1945. Za: Wesołkin 2011, s. 107.

² *Dymitr Hrabiec – prawdopodobnie syn proboszcza Teodora Hrabca. Zob. nr 27, przyp. 1. Por. Kryciński 2005, s. 167.*

28. Nagrobek w postaci niewielkiej, kamiennej, przeszklonej kapliczki z drewnianym krzyżem greckokatolickim na podstawie z inskrypcją. Być może druga część grobu Teodora i Dymitra Hrabców. Kapliczka posadowiona na mурowanym obramieniu kwietnika, wewnątrz żeliwnego, secesyjnego ogrodzenia. Inskrypcja ryta w drewnie, litery stylizowane, wypełnione czarną farbą: ВЕЧНЫЙ ПОКОЙ | ПОДАЖДЬ ГОСПОДИ | УСОПШИМ¹

¹ *Fragment wozgłasu, czyli uroczystej formuły wspomnienia zmarłych w Kościołach wschodnich, używanej na zakończenie nabożeństwa pogrzebowego lub panichidy.*

29. Nagrobek w postaci kamiennego cokołu zwieńczonego pierwotnie takimże krzyżem, którego pozostałości położono luzem na cokole. Wysokość 155 cm. Po czterech stronach cokołu, w prostokątnych obramieniach o wklęsłych narożach, nieczytelne inskrypcje cyrylicą.

Ryc. 3. Nagrobek nieokreślony, prawdopodobnie dziecięcy (nr 1).

Fig. 3. Probably child's indefinite tombstone (no. 1).

Ryc. 4. Nagrobek nieokreślony, neogotycki (nr 3).

Fig. 4. Neogothic indefinite tombstone (no. 3).

Ryc. 5. Nagrobek nieokreślony, neogotycki, figury (nr 3).

Fig. 5. Neogothic indefinite tombstone, figures (no. 3).

Ryc. 6. Nagrobek w postaci żeliwnego krucyfiks (nr 4).

Fig. 6. Tombstone with cast-iron crucifix (no. 4).

Ryc. 7. Nagrobek w postaci żeliwnego krucyfiks z zdobieniami w kształcie pędów bluszczu (nr 5).

Fig. 7. Gravestone in the form of a cast-iron crucifix with ivy-shaped decorations (no. 5).

Ryc. 8. Żeliwna figura Chrystusa wrośnięta w drzewo (nr 8).

Fig. 8. Cast-iron figure of Christ ingrown into a tree (no. 8).

Ryc. 9. Nagrobek nieokreślony w postaci żeliwnego krzyża (nr 20).

Fig. 9. Indefinite gravestone in the form of a cast iron cross (no. 20).

Ryc. 10. Nagrobek w postaci trójczłono-
wego kamiennego cokołu (nr 22).

Fig. 10. Tombstone in the form of a three-
part stone pedestal (no. 22).

Ryc. 11. Kuty krzyż z wieży nieistniejącej cerkwi greckokatolickiej (nr 23).

Fig. 11. Forged cross from a tower of non-existent Greek Catholic church (no. 23).

Ryc. 12. Metalowa, owalna płytką z nagrobka nacz. stacji kolejowej (nr 25).

Fig. 12. Iron, oval plaque from the tombstone of stationmaster (no. 25).

Ryc. 13. Nagrobek w postaci żeliwnego krucyfксу z postacią anioła (nr 30).

Fig. 13. Tombstone with cast-iron crucifix with the figure of angel (no. 30).

Ryc. 14. Nagrobek w postaci kamiennego cokołu (nr 31).

Fig. 14. Tombstone in the form of a stone pedestal (no. 31).

30. Nagrobek w postaci żeliwnego krucyfksu na kamiennym cokole (Ryc. 13). Wysokość 275 cm. Krucyfiks zniszczony, brak belki poprzecznej i prawej ręki figury Chrystusa, uszczerbiona podstawa z wizerunkiem anioła w geście modlitwy. Figura Chrystusa być może przykręcona wtórnie, nachodzi na umieszczoną poniżej okrągłą płytkę obwiedzioną wicią roślinną. Brak inskrypcji na płytce. Po czterech stronach cokołu w prostokątnych obramieniach o wklęsłych narożach nieczytelne inskrypcje cyrylicą.
31. Nagrobek w postaci steli na kilkustopniowym cokole (Ryc. 14). Wysokość 175 cm. Pośrodku steli pusta, zamknięta półkoliście płycina zwieńczona dekoracją ornamentalną w formie liści akantu, przeznaczona pierwotnie na tablicę inskrypcyjną.

Literatura

- Bajda Ł. 2017. Szlachta w Bieszczadach i na Pogórzu. Czasy saskie i stanisławowskie, Krosno.
- Czyż A.S., Gutowski B. 2008. Nekropolie kresowe, Warszawa.
- Czyż A.S., Gutowski B. (red.) 2010. Wstęp. W: Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku, Warszawa, s. 7–23.
- Długozima A. 2010a. Badanie cmentarzy dla odtworzenia kultury duchowej i materialnej społeczności lokalnej (na przykładzie bieszczadzkich cmentarzy). W: D. Chylińska, J. Łach (red.), Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy. Wrocław, s. 89–98.
- Długozima A. 2010b. Bieszczadzkie cmentarze. Stan zachowania, lokalizacja, symbolika. W: A.S. Czyż, B. Gutowski (red.), Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku. Warszawa, s. 209–219.
- Drelcharz W. (wyd.) 2004. Inskrypcje polskich grobów na cmentarzach Podola, 1: Czerwonogród, Jagielnica, Jazłowiec, Kupin, Mielnica Podolska, Międzybóż, Salówka, Stara Sieniawa, Zaleszczyki. Kraków.
- Fastnacht A. 1998. Słownik historyczno-geograficzny ziemi sanockiej w średniowieczu. Wyd. A. Fastnacht-Stupnicka, A. Gąsiorowski, 2. Brzozów-Wzdów-Rzeszów, s. 133.
- Gruševs'kij M.S. (red.) 2005. Materiali do istorii suspil'no-političniji ekonomičniji vidnosin Zahidnoï Ukraïni. Seriâ perša (č. 1–80): 1361–1530. W: M.S. Gruševs'kij, Tvori: u 50 t. 7. Lwów: nr 76, s.: 219–221.
- Holly G. 2004. Zabytkowe cmentarze chrześcijańskie w Bieszczadach. Ochrona Zabytków 3–4: 179–187.
- Holly G. 2014. Przekształcenia krajobrazu sakralnego na pograniczu polsko-słowacko-ukraińskim (XIX–XXI wiek). Monografie Bieszczadzkie 15, Ustrzyki Dolne.
- Holly G. 2016. Cmentarze greckokatolickie i sztuka sepulkralna. W: J. Wolski (red.), Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro. Monografie Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, 17. Warszawa, s. 109–164.
- Inglot S. 1934. Nieuwłaszczone wójtostwo wsi Łupkowa. Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych 3: 179–198.
- Kobielus S. 2000. Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory, Warszawa.
- Kolbuszewski J. 1996. Cmentarze, Wrocław.
- Kryciński S. 2005. Cerkwie w Bieszczadach. Pruszków (wydanie III).
- Księga pamiątkowa Towarzystwa „Bratniej Pomocy” słuchaczy Politechniki we Lwowie 1897. Lwów.
- Łuszczkiewicz W. 1898. Stare cmentarze krakowskie ich zabytki sztuki i obyczaju kościelnego. Rocznik Krakowski 1: 9–36.
- Morawiecki L. (red.) 1999. Inscriptiones funebres in confinio Poloniae et Ucrainae repertae. Inskrypcje nagrobne pogranicza polsko-ukraińskiego, vol. 1: Gmina Krempna. Rzeszów.
- Morawiecki L. (red.) 2004a. Inscriptiones funebres in confinio Poloniae et Ucrainae repertae. Inskrypcje nagrobne pogranicza polsko-ukraińskiego, vol. 2: Województwo lwowskie, powiat Mościska, Sambor, Stary Sambor.
- Morawiecki L. (red.) 2004b. Inscriptiones funebres in confinio Poloniae et Ucrainae repertae. Inskrypcje nagrobne pogranicza polsko-ukraińskiego, vol. 4: Województwo tarnopolskie, miasto Tarnopol.
- Pawłusiewicz J. 2016. Na dnie jeziora. Krosno (wydanie IV).
- Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W. 1884. Łupków. W: Słownik geograficzny Kró-

- lestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, 5. Warszawa, s. 831.
- Stadnicki A. (wyd.) 1848. Lustracja wszystkich królewskich miast jako wsi i wojtostw w ziemi sanockiej znajdujących się, na sejmie convocationis w r. przeszłym 1764 pod łaską Adama Czartoryskiego jen. z. p. odprawionym uchwalona. W: A. Stadnicki, O wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat, Lwów.
- Stępień S. 2006. Ławrowski Jan (Jan). W: Encyklopedia katolicka, 11. Lublin: 431–432.
- Stępień S. 2011. Ławrowski Jan starszy (1773–1846). W: A. Meissner, K. Szmyd (red.), Słownik biograficzny twórców oświaty i kultury XIX i XX wieku Polski południowo-wschodniej. Rzeszów, s. 249–250.
- Tanaś S. 2010. Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki. W: A.S. Czyż, B. Gutowski (red.), Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku, Warszawa, s. 75–81.
- Wesołkin W. 2011. W dorzeczu Osławy. Część III: Łupków i Zubeńsko. Bieszczad 17: 73–127.
- Wesołkin W. 2012. Republika Komańczańska. Przyczynek do zagadnienia. W: P. Królikowski i in. (red.), Historia, kultura i tradycja w 500-letniej Komańczy. Wstęp do monografii. Komańcza, s. 55–60.

Summary

Łupków was a small town located in the area of today's Komańcza commune, on the border between the Western Bieszczady Mts. (Bieszczady Zachodnie) and the Low Beskid Mts. (Beskid Niski). The village was first mentioned in historical sources in 1526 as a royal property. After the partitions of the Poland, the property of Łupków was taken over by the Austrian State Treasury, from which the village was bought by the canon Jan Ławrowski and finally handed over to the Greek Catholic chapter in Przemyśl. At the same time, part of the land within the village remained the property of the descendants of the former Łupków mayors. In 1918, the residents of the settlement claimed accession to the so-called The Komańcza Republic, whose creation was initiated by the local Greek Catholic clergy (the majority of people in the region were Greek Catholics) and aimed to incorporate these lands into the West Ukrainian People's Republic. Polish troops quickly regained control over the Łupków area, but the tension between the Polish and Lemko communities in this area increased. At the end of World War II, some of the village inhabitants left Łupków and voluntarily went to Soviet Ukraine, others were forced to leave their farms. In 1946, a fire destroyed most of the building. The village was permanently deserted.

The Greek Catholic parish in Łupków was organized in the 16th century. In the 18th century, the oldest church was replaced by another wooden church, and before 1820 the construction of the new building began, which served inhabitants until the end of World War II. The burial area stretched just behind the church building on the same hill. The oldest tombstones preserved at the cemetery were probably made in the second half of the 19th century. They represent a fairly wide range of formal types specific to the region. In the area of the closed necropolis,

you can see, among others 19th century monuments made entirely of stone and cast iron crosses on stone pedestals. The creators of tombstones referred to popular symbolic motifs associated with death and salvation, used in 19th century funeral art, drawing, among others, from plant symbolism. The former cemetery in Łupków is a place in a very suggestive way reflecting the complicated history of this multicultural region and for that reason deserves protection.